

Miljenko Jergović

SELIDBA

BOOKA.

Knjiga **96**

Edicija **Zapadno od sunca**

MILJENKO JERGOVIĆ
SELIDBA

Copyright © Miljenko Jergović i Fraktura 2018.

ZA IZDAVAČA

Ivan Bevc

Nika Strugar Bevc

© za srpsko izdanje

BOOKA

11000 Beograd, Kapetan Mišina 8

office@booka.in

www.booka.in

PRELOM

Bodin Jovanović

DIZAJN KORICA

Jelena Šušnjar

ŠTAMPA

DMD Štamparija

Beograd, 2018.

Tiraž 2000

Sva prava zadržana.

Nijedan deo ove knjige ne može se koristiti
niti reprodukovati u bilo kom obliku bez pismene
saglasnosti izdavača.

SELIDBA
MILJENKO JERGOVIĆ

1.

PUTOPIS

Pokraj mene zuje munjeviti Bosanci

Dan je pred izbore. Od granice kod Bosanskoga Broda, pa kroz pustoši Posavine, plakati s glavama kandidata. Poruke prosperiteta i zajedništva. Ćirilica. Uz cestu prema Derventi izniknule su kuće kojih prije nije bilo, nova sela i novi stanovnici, koji su isto odnekud iščupani da bi sad bili tu. Nekoliko metara od njihovih kuća, s uredno obrezanim voćnjacima i travom pokošenom do visine nogometnog igrališta, u neprobojnom gustišu od trnja i granja, ruševine nekih prošlih ljudi, nedirnite, onakve kakvim ih čini slobodni protok vremena. Nitko ih ne dira i ne prilazi im. Privatno vlasništvo je svetinja i u ovoj Bosni koja se zove Republikom Srpskom, i tako će ostati sve do novoga rata, kada će od novih kuća nastati nove ruševine, dok će one stare potonuti i nestati u neku stvarnu prošlost, ili do onoga vremena, ovdje nezamislivog, kada će se ljudi suočiti s tim da nije samo njima srušeno, nego je negdje u Bosni nekome i u njihovo ime rušeno, i da su im i ove ruševine na savjesti. Ili će, da ne kompliciramo, biti donesen zakon, državni ili entitetski propis, po kojem će, bez obzira na žive vlasnike, ove ruševine biti srušene sa zemljom, a gustiš očišćen, jer pored prava na privatno vlasništvo postoje i ona druga: pravo na krajolik, pravo na mirnu savjest...

Tri godine i sedamnaest dana nisam bio u Sarajevu. I sad je tako ispalo da putujem na dan predizborne šutnje. Kao da idem kirurgu koji će me naživo rezati. Uplašen sam, gnjevan i ponižen što moram tamo, i u mislima tražim onog tko me ponižava, i koga bih mogao optuživati u sljedeća dva dana. Istovremeno, gledam se sa strane, i znam da je sve to laž, i strah, i gnjev, i poniženje, i da će toga odjednom nestati. Ne znam kako, ali će nestati.

Nešto me drugo mori. Putujem u Sarajevo da spakiram i preselim još ono malo stvari sa Sepetarevca, i da konačno završim s tim. Istina, nijedna mi od tih stvari nije nedostajala u ove tri godine, i ne bih sad mogao reći, dok vozim prema Doboju, a ispred mene šleper mariborskih registracija, koje su to dragocjenosti koje trebam spasiti iz staroga stana. Sve što je bilo važno, čini mi se, već sam popisao i preselio u knjizi Rod, a ovo po što idem bit će da sam zaboravio. I zašto sad ne puštam da ostane zaboravljeno, nego odlazim tamo, remetim ritam smrti i zaborava, razmišljam o stvarima kojih više nema? Nekoliko puta mi je u posljednje vrijeme u pamet došlo, kad bi me spopadala muka od ovog putovanja, da bi, možda, najbolje bilo kada bi svega toga čudom nestalo: i kuće na Sepetarevcu, stana i Sepetarevca, pogleda u goli žuti zid susjedne kuće, gdje je nekad bio pogled prema gradu i Trebeviću, i tih zaboravljenih stvari kada bi nestalo, kada bi, recimo, potres sve to sorio, ili nešto blaže od potresa, fizička dezintegracija iz znanstvenofantastičnih romana, pa kada više ne bi bilo nikakvih materijalnih svjedočanstava da me je na tom mjestu ikada bilo, a s time ni razloga za put u Sarajevo. To bi bilo rješenje, mislio sam, i ne bih više išao tamo. I nimalo ne bih žalio.

Onoliko Sarajeva koliko mi je potrebno, mislio sam, stvorio sam sâm za sebe, eno ga u dvije-tri moje posljednje knjige, i bit će ga, Bože zdravlja, još, pa što će mi onda neko drugo, živo i stvarno Sarajevo, koje nastaje i nestaje mimo moje volje, koje ne poznajem, ne tiče me se, i ništa moje nije tamo, osim tih nekih zaboravljenih predmeta i kulisa. Moje Sarajevo onakvo je kakvo sam stvorio, i što će mi sad još neko drugo? To što je stvoreno, dijelom je načinjeno od sjećanja, a dijelom se u njemu zrcali narav samog stvaratelja, ali je, ipak, toliko samosvojno da bi se činilo stvarnim i živim gradom. O ovome Sarajevu, koje izbjegavam i u koje sam tri godine uspio neotići, u međuvremenu sve manje znam, ono mi je sve dalje, i skoro da se sasvim odvojilo od biografske činjenice da sam tamo, kažu, rođen, i da su mi tamo, čini mi se, neke stvari po koje moram odlaziti. Slika tog izbjegavanog Sarajeva, naspram onoga izmišljenog, sve više i u mom slučaju zavisi od onoga što sam čuo na televiziji ili što sam pročitao u novinama, od onoga što su izjavili tamošnji političari i vjerske vođe. I sve to, naravno, onda znači da imam predrasude prema tom Sarajevu, i da mi te predrasude pomažu da ne odlazim tamo.

Ali zašto tako uporno radim na projektu svog otuđenja od tog grada? Zato što nisam u stanju jesti govna na dva mjesta. Da mi je u Zagrebu prijatnije nego što jest, bolje bih podnosio današnje Sarajevo. I to je, zapravo, sve.

U Bosanskom Brodu, koji se sada zove samo Brod, a u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj se, u cjelini s onim drugim Brodom, zvao Brod na Savi, u tom, dakle, Bosanskom Brodu, još uvijek na ničijoj zemlji, dok stojim u koloni prije carinske i policijske provjere, s desne strane vidim ruševinu, savršeno obraslu u onaj lijepi, tamnozeleni bršljan, kojim su često ukrašene

fasade naših austrougarskih povijesti. Ovakvo što još nisam vidio: kuća porušena ratom, ili dignuta u zrak komšijskim aktom prostornog uređenja, prekrivena lijepom i dekadentnom gradskom vegetacijom.

Dok prolazim pokraj Dervente, i pokraj skretanja za Plehan – a ona me pita: je li ovo ono mjesto na kojemu je zaspao Karlo Adum? – mislim o toj ruševini obrasloj u bršljan, na obali Save, na granici dvije države. Čija je to bila kuća i gdje su danas njezini stanovnici? U hladnome grobu ili u izbjeglištvu? Ako su u izbjeglištvu, onda su, kao većina Brođana, Hrvata, samo prešli na drugu stranu rijeke, i sad žive u rahatluku međunacionalne mržnje, u Slavonskome Brodu ili, vjerojatnije, u Zagrebu. Ali zar bi čovjek mogao ostati tako blizu svoje ruševine u bršljanu? Pokraj bivšega doma kao pokraj vlastitoga otvorenog groba, sve čekajući da prođe ono što neće proći. Prije će onda biti da stanovnici te nekadašnje kuće nisu tako blizu, a možda niti nisu Hrvati, nego su, recimo, Bošnjaci, i žive u Švedskoj, Norveškoj, Australiji, u nekoj pustoj Njemačkoj, daleko od ruševine u bršljanu. A možda ta kuća s pogledom na Savu i na drugu obalu nije bila za stanovanje, nego su u njoj bile kancelarije riječne plovidbe, pošte ili Službe društvenog knjigovodstva, pa ne postoji više nitko tko bi na ono što je od nje ostalo drukčije gledao nego što sam gledao ja. Može biti da je za sve žive to vječna ruševina, čiji je jedini smisao da bude tu, obrasla u bršljan.

Onda, nekoliko kilometara niže, međuentitetska granica. Most preko nekakvog potoka ili rječice, međa je između dva krvlju odijeljena teritorija. S jedne se strane ginulo za ovo, s druge se strane ginulo za ono. Rat je završio tako da je zapisano kako oba teritorija tvore jednu zemlju. Ali taj most sam po sebi

i nije tako beznačajan. Prije dvije sam se godine, već nakon što sam posljednji put bio u Sarajevu, tako vozio preko jednoga drugog, još manjeg mostića, kad mi je bilo rečeno da je baš tu, 1. rujna 1939. bila granica Poljske i Njemačke, i da su upravo na tom mjestu Nijemci udarili da započnu Drugi svjetski rat. Velike i male granice izgledaju isto, pa je svejedno i to dijele li kantone i entitete, ili dijele države. Granica je mjesto na kojemu se zaustavlja život. Na granici se preokreću značenja. Ono što je s jedne strane mosta bilo dobro, s druge je strane mosta zlo. S jedne je strane ćirilica, s druge strane je latinica.

Čim smo prešli mostić, ćirilične predizborne plakate zamjenjuju latinični. Oni su prvi bili u bojama srpske trobojnice, ovi su svijetlozeleni, u boji zastave koja se pred Bajram vješa ispred džamije. I sve je, zapravo, drukčije. Granica koja se nekad stalno pomicala, i jednu je etniju dijelila od druge, prolazeći kroz duše ljudi i njihove dnevne boravke, danas se graniči na mostu i obračunava u teritoriju. Oni drugi i drukčiji s obje strane postoje kao obespravljeni manjinci. Obespravljenost se vidi na plakatima. Vidi se na bojama i trobojama koje su isključujuće.

O tome mislim da ne bih mislio o onom što me stvarno muči. Idem u Sarajevo. A ne bih htio ići. Pritjerao sam samoga sebe da idem. Govorio kako neću da ostavljam ono što mi pripada. I sve sam u sebi obračunavao bilancu svojih djedova i baba, kako su odlazili i bježali, ostavljajući ono što je njihovo. Ne bih da učinim što su učinili oni, ali što ja umjesto toga radim?

Želeća, blizu Žepča. Tu je Nono prije Drugoga svjetskog rata držao pčele. Danas tu ljudi žive od prekopavanja po deponiju smeća. Sortiraju otpad, izdvajaju sekundarne sirovine, po

vazdan odvajaju jedno od drugoga. Oni su zamijenili pčele. Posao im je sličan pčelinjem.

Nakratko se, opet, na izbornim plakatima mijenjaju boje. Umjesno svijetlozelene sad je hrvatska trobojnica. Ali granice nema, niti će je biti. Tu žive ostaci srednjobosanskoga katoličkog svijeta. Dotrajavaju ogorčeni na susjede muslimane. Djecu šalju put Zagreba i Njemačke, da im se više nikada ne vrate, a oni tako, svoji na svome, idu putem izumiranja. Komšijama samo treba strpljenja. I ovo će, po logici prostora i vremena, još malo pa biti njihovo. U Bosni se manjine više nigdje ne mogu održati. Odveć su velike ambicije u nacije, e da bi podnosila sebe kao manjinu. Zato veliki Hrvati šalju djecu u Zagreb, a mali Hrvati, ako još igdje takvih ima, nemaju izbora, nego i sami isto čine. Naravno, tako je i kod onih drugih, i kod trećih. Otkad je ovo počelo (a koje, molit ću lijepo, i zašto se to svaki put zove ovo?), svaki se jad i poganluk jednoga naroda prepoznaje odmah i u druga dva. I uvijek je jedan među njima – ili jedna elita – gori od ostala dva. Baš nikad nisu isti, ni podjednako krivi. Najgadniji među bosanskim narodima izmjenjuju se s pravilnošću godišnjih doba. A meni se više ne da misliti ni govoriti koji je ove godine najgori. Na zao glas sam došao, mnoge probleme u životu sam si proizveo, upravo tako što sam imao potrebu o tome govoriti.

Nemila, skretanje za Bistričak, još malo vožnje dolinom Bosne, obrasle najlonskim vrećicama, i onda Zenica. Opet, kao nekada davno, plamen suklja iz dimnjaka. Što je ono, zabrinuto me pitaš. Govorim ti da je to normalno. To je teška industrija, to je taj fundament. I onda se u sebi čudim, zavidim ti, kako si mogla pedeset godina proživjeti daleko od

grada iz čijih dimnjaka suklja plamen. Odmah zatim me prođe zavist. Tu su me, negdje uz rijeku, vodili na ćevape. A preko puta pozorišta stanovali su Dragan i Viola. Veliki stan, koji bi mi se danas, pretpostavljam, učinio puno manjim. Tu smo u decembru 1978, kada je poginula Vesna, dolazili na žalost. Ljudi su prolazili kroz kuću, stotine ljudi, a među njima i neki mladići, tada još vrlo mladi, koji su u Vesnu bili zaljubljeni. Imala je dvadeset i sedam godina. Težak, željezni smog pritiskao je Zenicu. Ogledala su bila prekrivena crnim maramama. Još se čekao avion koji će iz Moskve dopremiti njezin lijes. Bit će sahranjena u Sarajevu, na Barama, na jedinom mjestu na groblju na kojem rastu breze. Mislim kako je čudno da čovjek može i za tim osjetiti nostalgiju.

Izlaz za autoput. Prošli put kada sam tu prolazio stari je drum išao sve do Kaknja. Ali nije ni taj drum bio baš tako star. Mislim da je otvoren 1974. ili 1975, a da se prije toga prema Kaknju i Zenici iz Sarajeva putovalo nekom još starijom cestom. U mojih pedeset godina ovo je već treći put između Sarajeva i Zenice, a svaki je sve moderniji i brži.

Tunel, lijep i dug skoro tri kilometra. Nisu mu nadjenuli ime po brdu kroz koje prolazi. Nego 1. mart. Mislim prema onom referendumu o državnoj nezavisnosti, koji se i nije održao 1. marta 1992, nego 29. februara. Izašao sam tada, i glasao. Kada bi se vrijeme moglo vratiti, bih li učinio isto? Ne pitam se zato što je s tim referendumom počeo rat – prijetnja ratom nikako nije argument protiv slobodne građanske volje, demokratskih izbora i referenduma – nego se pitam zbog onoga drugog što mi u ono vrijeme nije bilo na umu, a danas mi je važno. Ako u jednoj zemlji žive tri naroda, i ako su pripadnici dva naroda plebiscitarno za nešto, dok su pripadnici

trećega naroda jednako plebiscitarno protiv nečega, može li to ispasti dobro? I kako onda izgleda to dobro? A opet: što je bila alternativa tom referendumu? Kada o tome mislim, opet sam onaj od onda, iz onoga Sarajeva od onda, ali čim o tome pišem, bivam onaj od sada, koji ima jedno izmišljeno Sarajevo, dok u drugo nevoljko ide da pospremi stvari.

Kada sam se u rano ljeto 1993. zatekao u Zagrebu, neki me je vrug natentao u restoran Društva hrvatskih književnika, gdje se u to vrijeme mnogo pilo i hrvatovalo. U glasnome društvu pokraj kojeg sam pokušao proći bio je pjesnik, dvanaestak godina od mene stariji, musliman po imenu, Hrvat po opredjeljenju i ophođenju, koji je počeo vikati na mene neka se vratim svome Aliji. Tek je započinjao rat između Hrvata i Muslimana, pa se trebalo dokazati. Dvadeset i tri godine kasnije uloge kao da su se izmijenile, a s njima i poneko nacionalno samoodređenje, i on je, taj pjesnik, u Sarajevu domaći i nije više Hrvat, dok je rečeni Alija u grobu, koji pjesnik, pretpostavljam, obiđe i izgovori molitvu koju je u međuvremenu naučio. To se na Balkanu i u Bosni zove proces nacionalnog buđenja i samoosvještenja.

Ja sam se tog jutra pred put budio kao da opet idem od kuće. A u glavi mi je bio neki ružan noćasnji san. Zapamtio sam ga, ali san je, ipak, samo san. Treperenje živaca, uznemirenje, strah. Ništa više. Čovjek se, uglavnom, budi u ono sa čime je sinoć zaspao. Iako bi vrijedilo zamišljati život sačinjen od onoliko života i identiteta koliko je odživljenih dana. Usniš, recimo, kao Hrvat, a probudiš se kao Bošnjak. Kao što se to dogodilo onome hrvatskom pa bošnjačkom pjesniku, po svemu beznačajnom u mojoj priči, osim po tome što me je onoga dana slao mome Aliji, a ja mu nisam htio ići. I to spominjem

samo zato što se osjećam dodatno bijedno ako bih i tu stvar, zbog vlastita mira, trebao prešutjeti.

Pokraj mene zuje munjeviti Bosanci. Poneki i ljutito zadrubi smotanom Zagrepčaninu. Ovo je autoput, čovječe Božji, ne vozi se po autoputu kao po seoskom drumu. I ja onda požurim na sto dvadeset. Čisto da se ne izdvajam. Ali do danas me, evo i dvadeset i tri duge godine koliko živim u Zagrebu, ne prestaju iznenađivati inicijali na registarskim tablicama moga automobila. Je li to, stvarno, istina? Jesam li ja to Zagrepčanin? I ako jesam, zašto me takvim smatraju samo oni kojima nije drago vidjeti Zagrepčanina, ili bi se samo malo zezali s njim, dok oni koji stvarno jesu Zagrepčani, ili oni koji su sebe uspјeli uvjeriti da to jesu, u meni vide nekoga tko to nije?

Čovjek nije ono što jest. Čovjek je ono što mu drugi kažu da jest. Iseljenik se od ostalih razlikuje po tome što iseljeniku što jest, a što nije ovisi samo od toga s koje se strane granice našao, i u kakvom se društvu zatekao. Nisam ono što u Zagrebu misle da jesam. A ni ono što bi rekli u Sarajevu. Uvijek sam suprotno od onog što kažu da jesam. I nigdje, više ni na jednom mjestu na svijetu, nisam domorodac. Istina, nikada, barem niti u kakvoj sadašnjosti, nisam ni bio domorodac. To je nešto što postoji samo u prošlosti, kao prijatna iluzija, optimizam sjećanja.

Umjesto onom sporom i razrovanom cestom pokraj kineskih dućana i blatnjavih sirotinjskih dvorišta, benzinskih crpki i razrušene željezničke stanice u Rajlovcu, kojom se dugo mililo prema gradu, nakon što bi nam se već učinilo da smo tu, u Sarajevu, u grad ulazim širokim pravim autoputem. Stižem neočekivano prebrzo, i već sam na okuci nadvožnjaka iznad Katoličkog groblja na Stupu, gdje prelazim rodu preko

glava, pogledom tražim grobove Karla Stublera i ostalih, i već sam na širokoj ravnoj aveniji koja vodi prema centru grada.

Tu sam, evo me, provjeravam što osjećam, kao zaliječeni bolnik koji se opipava po tijelu, provjerava boli li ga još uvijek nešto, a čudo je ako ne boli.

San o nevidljivosti

Opet u onom istom hotelu, u sobi opisanoj u „Sarajevskim psima“, posljednjem dijelu *Roda*. Prvi put tu sam, u sobi broj 11, noćio krajem listopada one godine, kada sam posljednji put majku vidio živu. Drugi put, s Anom, kada smo joj 4. prosinca došli na sahranu.

Djevojka s recepcije prepoznala me je, i u kompjutoru provjerila u kojoj sobi sam noćivao, pa se potrudila da opet budem tu. U dobrim se hotelima poštuju navike gostiju. Neka se osjećaju kao da su došli kući, kao da je hotelska soba neki njihov izmješteni životni prostor, dio njihova stana i doma, koji se nekim čudom našao stotinama kilometara dalje. Soba je, kao i većina hotelskih prostorija, hodnici i trpezarija, dekorirana knjigama. Iznad uzglavlja su police, a na njima iste one knjige kao i 2012, i još nekoliko novih. Krležine *Polemike*, debela knjižurina iz Sabranih djela, u izdanju Oslobođenja, dvije knjige Isaaca Bashevisa Singera, jedna iz njegovih djela što ih je objavila Svjetlost, druga – knjiga za djecu, u izdanju Dečjih novina iz Gornjeg Milanovca. Pa jedan Joseph Konrad, i još jedan Pavle Ugrinov. Nove knjige su, redom, na engleskom. Bit će da su ih ostavljali gosti. Na noćnim ormarićima nekakav američki časopis o popularnoj muzici i *New Yorker*,

broj iz 2014. Te godine, kao ni 2015, nisam bio u Sarajevu. Posljednji put prolazili smo kroz grad, pa smo se nakratko zaustavili, sredinom rujna 2013. Putovali smo prema Kona-
vlima. Bili smo obišli stan, nasumce sam uzeo dvije-tri knjige, žena koja je stanovala u prizemlju i koja je čuvala Javorku dok je болоvala, tutnula mi je malenu najlonsku vrećicu s njezinim nakitom...

Idem prema Sebilju, sunčano predvečerje, jedan od zadnjih kasnojnih dana. Zagledam ljude, ne prepoznajem ih, niti oni prepoznaju mene. Gnjevni sredovječni muškarci, malo pred starost, žene u ranim šezdesetim. Jednokratna konfekcija s kineske pijace, sve po sedam maraka. Skupina Kineza sa štapovima na vrh kojih su pribodeni strojčići za fotografiranje čeka da pređe ulicu. Crveno svjetlo na semaforu dugo se ne gasi. Vodič neumorno cvrkuće. Kratke, nerazumljive riječi sipaju po asfaltu kao sol pred zimu. Njihovi pogledi su ukočeni. Kao da im govori o nečemu što se ne može vidjeti golim okom, nego je na svakome da se u sebe zagleda.

Ispred Sebilja dvije pokrivena djevojke, možda srednjoškolke, ližu sladolede. Odnekud od Kujundžiluka izbija sitan, iskežen muškarac. Dozivaju ga sa ćepenaka, po nadimku, pitaju za koga će sutra glasati. Za mog Alju, odgovara im. Bolan, nema ti više Alje, smiju se. Ima, ima, više, pa bježi prema Saračima.

Ne idem tim putem, mogao bih nekoga sresti, ispred Begove džamije, na Slatkom ćošetu, u Vase Miskina, nego zaobilaznim sokacima, ispred ćevabdžinica i turističkih kafana, i niz Ulicu JNA. Tamo je već poznatih lica. Spuštam pogled, ljude gledam oko adamovih jabučica, i niže, oko njedara. Mislim, neće me prepoznati, ovako bez brade. A prošle su već i godine.

Ne znam zašto ne želim da me vide. Zapravo znam. Previše je pitanja na koja nema odgovora. Sva, osim jednog, koje sigurno nitko neće postaviti: zašto si došao? Po stvari, sitne predmete, knjige... Ali ljudi nikad ne pitaju zašto si došao, jer je to, valjda, neugodno i nepristojno pitanje. Ili se podrazumijeva da bi trebao dolaziti tu gdje si se rodio i gdje si odrastao. Svašta bi ti se trebalo dogoditi da shvatiš da se to nikako ne bi smjelo podrazumijevati.

Pogledom tražim izlog Preporodove antikvarnice. I pogled mi propada u izlog sa zdravom hranom. Kasnije se sjetim da mi je netko telefonom rekao da te antikvarnice više nema. Bilo je to, možda, prije i dvije godine.

Zainteresirano gledam što je sve nestalo, a što je nastalo. Ukraj Katedrale veliki, svijetli plast, sa znanim, nasmiješenim licem. Spomenik papi Wojtyli. Jedna upečatljiva sarajevska vizura, u očima grada već stotinu dvadeset i koju godinu, u koju su bili upisani grad i njegova gradskost, ali i jedan – katolički – od njegovih identiteta, nestala je jednom malom intervencijom u prostoru. Zahvaljujući njoj Katedrala se naderila, a ono se stepenište pred njezinim kapijama i kvakama koje je kovao moj pradjed Slovenac, rasulo i stisnulo, kao da ga više i nema. Kao da se i crkva smanjila pred voluminoznom aluminijskom skulpturom, koja bi, možda, nekako i izgledala na nekom adekvatnijem, svakako širem prostoru, posred plaže na Bolu na Braču, na Igmanu ili uz butmirsku pistu, ali ovdje se prikazala onakvom kakvom je njezini naručitelji, da umiju gledati, svakako ne bi rado vidjeli. Ugojena i suvišna, sugerira višak potrošenog materijala, golemu količinu sekundarnih sirovina, tjelesnost, raspusnost i materijalizam. Njome je jedna od rijetkih prostranih površina, gotovo slutnja trga,

u ovome tijesnom, brdima stisnutom gradu, što ga je Juraj Neidhardt nastojao raširiti i proširiti, izgubila svoj smisao. Kao da je netko poželio da svoju garsonijeru ukrasi koncertnim klavirom. A stube pred Katedralom, na kojima se sjedilo i živjelo, i koje su sugerirale široke kapije hrama Božjeg, što svakoga zovu i pred svima se otvaraju, izgubile su se i zatisnule pred Wojtylom, bivšim papom i najnovijim rimskim svecem. Kao da stoji tu da ispita tko smije, a tko ne smije, u crkvu i u Carstvo nebesko.

Ovo je mjesto mala, simbolička intervencija hrvatsko-katoličke mikrozajednice, tog preostatka jednoga od tri-četiri sarajevska i bosanska naroda, u grandioznom bošnjačko-muslimanskom zahvatu u sarajevske vizure. Ono što je veliki narod učinio s Neidhardtovim Marijin dvorom, sagradivši tamo sve one goleme staklene šoping-dvore, začepravši izlaz i pogled iz staroga Sarajeva, tako da bi, možda, trebalo razmisliti o kopanju još jednog tunela spasa, to je narodčić velečasnog Vinka Puljića učinio s tim malenim prostorom ispred Katedrale. I naravno da ih nitko nije mogao, a ni smio, zaustaviti. Ni jedne, ni druge. Onim velikima pripada Sarajevo, i nisu dužni ni sa kim da ga dijele, a ponajmanje s nekakvim urbanistima, dok onim malim pripada sarajevska katedrala i njezina vizura.

Pokušajmo zamisliti što bi se zbilo da je nekome na um palo da kaže kako tu nije mjesto monumentu Ivana Pavla Drugog i kako vizura Katedrale, kao i prostor oko nje, pripadaju svima, a ne samo katolicima. Naravno, najviše pripadaju onima koji znaju gledati i umiju mjeriti, a takvih se, valjda, nađe oko Arhitektonskog fakulteta. Nastala bi ista dreka i vika kakva bi se čula da je netko moćan – State Department, Šesta flota, tko li već... – naumio zaustaviti izgradnju marijindvorskih

čudovišta. Bio bi to udar u samo srce nacionalnog i vjerskog bića.

Pa kao što globalnim čuvarima ljepote nije ni na kraj pameti da elitu velikih zaustavljaju u njihovoj raboti, tako ni lokalnim čuvarima te iste ili neke druge ljepote ne pada na pamet da zaustavljaju elitu malih. Jednima, dakle, ružne marijindvorske zgradurine, drugima papa Wojtyła na ulazu u Katedralu, sav golem i prerastao, kakav za života, a ni u smrti, nikad nije bio.

I onda znam da se u taj svijet ne bih mogao, nikad i nikako, udjenuti. Većinac u njemu nisam, ne daj Bože da bih to htio biti, pa da progovorim o marijindvorskom neimarluk, a nekako više nisam ni manjinac – ako sam to ikada u Sarajevu i bio – pa da udarim po duraluminiju i srodnim legurama, što mi nagrđuju prađedov bravarluk. Ako u Sarajevu nisi ni jedno, ni drugo, a usput rečeno – nisi ni ostali, nisi Sejdić, a nisi ni Finci, onda te ne može ni biti nego, uvrh glave, dva dana.

Naravno, novogradnje i monumenti samo su metafora. Posvuda ovdje, i u svemu, niče nešto sa čime se ne mogu spraviti ni usporediti. Iz kulisa moga svijeta, koje nastanjuju moji duhovi, niče novi svijet koji je, da se tako izrazim, protiv mene. (A čujem već glas koji me po tisućiti put pita, i ja mu još uvijek jednako ljubazno odgovaram: je li tvoje ono gdje živiš i u čemu živiš, i u čemu si sada već proveo najveći komad svoga života, veći po trajanju od onoga sarajevskog, je li to, reci nam još jednom, tvoje? Ne, nije moje, i manje je u tome moga nego u marijindvorskim grdosijama i grdobama, i u aluminijskom Wojtyli. Ali ondje je tuđina, a za svaku tuđinu vladaju drugi kriteriji nego za ono što se ikad smatralo svojim. Leglom ili zavičajem, kada bi se riječ zavičaj mogla osloboditi

sentimentalnog tereta, što po njoj plovi kao oni arhipelazi masti po teškoj govedskoj juhi. Koju, uostalom, mrzim...) U tom ovdje nastajućem svijetu teško bih mogao biti, čak i kada bih to poželio. Ne bih u njemu mogao dulje boraviti ni ako bi mi od toga ovisio život. U grad u kojem sam rođen ne bih više mogao doći ni kao izbjeglica. Kada bi usred neke velike, teško zamislive nesreće kolone nevoljnika pošle iz Hrvatske prema Bosni i Sarajevu, i kada bi se po haustorima i školskim dvoranama moga grada naseljavali bivši Zagrepčani, Splitsani i Dubrovčani, za mene tu, osjećam, ne bi bilo mjesta. Po istoj logici po kojoj mjesta za mene nema ni tamo gdje živim, i gdje me podnose samo zato što su takva pravila neke šire i veće igre. Iz zagrebačke je perspektive problem to što nisam tamo rođen, a kažu da im pljujem u tanjur. Iz sarajevske perspektive isti je takav problem, samo malo drukčije definiran: tu sam rođen, i to me diskvalificira u odnosu na one koji tu rođeni nisu, a istoga su, hrvatskoga i katoličkog podrijetla. Na njima se vježba tradicionalno bosansko-muslimansko gostoprimstvo. A ja, eto, iz razloga upisanih u matične knjige, ne mogu biti objekt takvog gostoprimstva. Niti mogu biti dio one duraluminijske manjine, koja bi jedva dočekala da me zarad svih mojih starih i novih grijeha ekskludira iz svoga kruga i sa svoga katedralnog stepeništa.

O svemu ovom mislim, i sve me to mori dok u subotnji predizborni akšam prolazim sarajevskim ulicama, hrabreći se postepeno i zalazeći već i u Titovu i Vase Miskina. A onda me na Baščaršiji spopada nepoznata gospođa, govori mi da je za nju ovo veliki dan, i da je jutros nabavila neku moju knjigu. Predstavlja se, izgovara srpsko ime i prezime, a onda unezgođena trči dalje. Nije ni primijetila da nemam bradu.

Ni da sam posijedio. Po svemu izgledam drukčije nego što sam izgledao kada sam zadnji put bio tu. Na televizijama se ne pojavljujem – osim, ponekad, u Srbiji i u Crnoj Gori – u novinama mi izlaze samo stare slike, one s bradom, a u zadnjih četiri-pet godina, od one velike afere s Dražom Mihailovićem, koju su pokrenuli hrvatski ljevičari, a spremno im ruke dala sarajevska multi-kulti čaršija, na čelu s nekim mojim bivšim znancima, nešto sam i izgubio volju da ljudima budem vidljiv.

Bit će da je problem u fizionomiji. Ima ljudi koji izgledaju tako da im je dovoljno da zalijepe lažni brk ili da nataknu očale bez dioptrije, i već ih ni rođena majka ne bi prepoznala. A, opet, ima takvih kojima ne bi pomogao ni tim holivudskih filmskih maskera i zagrebačkih plastičnih kirurga. Ovi drugi se, recimo, nikad ne bi mogli otisnuti u uhode i špijune... Geni, dragi Bog ili gospodin Slučaj, mene su svrstali u drugu grupu. Što mi onda stvara probleme, jer je takva, prepoznatljiva, fizička pojava u suprotnosti s naravi koja iza nje stoji. Volio bih da mogu sa strane stajati, ili prolaziti, i gledati ljude, a da me oni ne primjećuju.

Jedan od mojih ranih, a donekle i tipičnih snova, san je o nevidljivosti. Okolo idem, sve vidim, a mene ne vidi nitko. Jednom sam, prije tridesetak godina, spavao u hotelu Dubrovnik, u Zagrebu, na onoj strani prema Gajevoj ulici. Umjesto zida pokraj postelje bila je staklena stijena, s pogledom na ljude koji žure s jednog na drugi kraj ulice, jednim od najprometnijih pješačkih pravaca u gradu. Tri sam se jutra budio s tim fantastičnim prizorom pred očima. Moje kasnije doseljenje u Zagreb, ili činjenica da sam u tom gradu i ostao, nakon što sam se u ljeto 1993. u njemu zatekao, bili

su vezani za takve sitnice. Možda me ni tamo ne bi bilo, e da nije bilo pogleda iz te hotelske sobe. Bilo je to vrijeme kada sam dobio Nagradu Goran za mlade pjesnike. Zima je bila pri kraju, a Zagreb je bio neuhvatljivo lijep, i nisam ga se mogao nagledati. Slike koje su mi se tad utisnule u sjećanje već dvadeset i tri godine pokušavam usporediti sa slikama Zagreba u kojem živim. Ali uzaludno je. Eto, i to je priča o dobroj arhitekturi: da nije bilo Nikole Filipovića – tako se zove arhitekt koji je projektirao novi dio hotela, pa je zaslužan za pogled iz moje hotelske sobe – Zagreb se, možda, nikada ne bi preda mnogom rastvorio, i ne bih morao u Zagrebu ostajati. Da nije bilo Jurja Neidhardta, ne bi bilo ni Sarajeva u kojem sam se rodio. Ovaj bi grad već tada bio drukčiji, a samim tim bih i sam, ako bih se u njemu rodio, bio drugi i drukčiji čovjek. Arhitekt i urbanist treći je roditelj svakoga gradskog djeteta. Onog koje je svjesno u što gleda, ali i onog koje nikada na to ne pomisli. U mojim očima i mom čelu, i iza onog što je iza tog čela, geni su Jurja Neidhardta.

Stojim na uglu Titove i Kulovićeve, na onom najkraćem pješačkom prelazu na svijetu. Mogao bih ga preskočiti u dva i pol koraka, ne nailaze auti, ali čekam zeleno i nastojim ne pogledavati uz Dalmatinsku. Tek sutra ćemo na Sepetarevac. Tako sam odlučio još prekjučer, u Zagrebu, i rekao joj dok smo sjedili pri jutarnjoj kavi (u mom slučaju: zelenom čaju). Ona je, naravno, pristala. Pomirena s užasima predstojećeg putovanja i mog karaktera. Kada se jako uplašim – a plaši me ovo putovanje; strah je, uza sve drugo, osnovna stvar u priči – bivam nepodnošljiv. I onda imam stotinu objašnjenja, od kojih nijedno nije pravo. Kao što ni u ovom putopisu koješta nije tako kako piše. Strah od Sarajeva, prijatelju, to je ono

osnovno. Od Sarajeva i od one puste izbe na vrh Sepetarevca kojoj valja poći. Kao da sam krenuo da provjetrim grobove i porazmjestim mile mi kosti.

Još jedna nova kuća: na mjestu bivšeg Olomana, i prolaza prema Sutjeska filmu (je li to bio Sutjeska film, ili neko drugo filmsko poduzeće?), veliki stakleni pravokutnik, izlog *caffea*, gdje usred mesinganog dekora sjedi neki ušminkan svijet. Ili mi se samo u prolazu učini da je ušminkan? Prvi dojam je najvažniji čak i ako je netačan: dakle, crni, mesingani pravokutnik, sav u staklu, pun sjedećih šminkera. *Caffeu* sam, naravno, odmah zaboravio ime, jer mi je teško upamtiti bilo koje ime namjesto Olomana. Nove zgrade u odnosu na stare funkcioniraju poput palimpsesta. Naročito u iskustvima povremenih povratnika u grad, onih koji imaju neko prethodno, vrlo bogato iskustvo, a o novome mjestu ne znaju ništa, nisu se na njega navikli. Pa onda ispod ovoga crnog pravokutnika, koji u stvarnosti, možda, i nije crn i nije pravokutnik, vide prizemlje jedne austrijske višekatnice, i u prizemlju izlog Olomana, duž izloga visoke barske stolice i uska drvena platforma, da se na nju naslone laktovi, odlože kave i sokovi. Kroz to su staklo ulični svijet zagledali ljudi generacijski, statusno i kulturno-identitetski vrlo različiti, od starmalih đaka Prve gimnazije – tih postmodernih mladobosanaca – i njihovih žuđenih prijateljica koje im nikada neće postati djevojke, do profesora Filozofskog fakulteta, glumaca i Gorana Bregovića, lično. Ta malena i uska *caffe-slastičarna*, u čiju je legendu i narativ kao jedan od osnovnih pokretača ušlo to što se u Olomanu nije smjelo pušiti, ostala je važna u povijesti onoga grada zato što je bila jedinstveno mjesto miješanja generacija i staleža. Drugo takvo mjesto ne postoji.

I sada se pred mojim očima, u nekom sinhronicitetu, u istom prostoru, a u različitim vremenskim tokovima, razvijaju i egzistiraju dva toposa: Oloman iz osamdeset i neke, u čijem izlogu vidim i sebe, nesigurnog, ošišanog na milimetar, ozbiljnog, i ovaj crni pravokutnik s jeseni 2016, u kojemu sjede neki novi, drukčiji ljudi.

To me u Sarajevu, ili u mom doživljaju Sarajeva, najviše iznenađuje. Nikad više duhova i aveti na jednome mjestu. A sve to usred jednoga vrlo živog i dinamičnog svijeta koji se u međuvremenu, u posljednjih četiri-pet godina otkako Sarajevo ne gledam onim očima, izgradilo, razvilo i obogatilo. (A sirotinja se, kako to biva, samo umnožila.) Pejzaži koji su izgubili na ljepoti i skladu najednom su postali silno skupi. Kao da se jedna postradala kasaba sa zapadnih granica Osmanskoga i Titinog carstva, u kojoj sam se jednom davno rodio, u međuvremenu kalemila Las Vegasom i Abu Dabijem.

I onda usred toga sjaja i bogatstva marijindvorskog, na džinovskim displejima vidim sjene jučerašnjeg svijeta.

U svijetu medvjeda i leptirova

Nedjelja, taksi, skoro će jedanaest. Čini mi se da poznajem taksista. Nema glasa, samo miče usnama dok govori, a iz grla mu izlazi neki čudan, pomalo zastrašujući šum. Kao da se došaptava pod smrtnom prijetnjom. Tako govore ljudi u posljednjem stadiju raka grla. Lice mu je bolesne, sivo-crvene boje. Pamtim i tu boju, a najednom mi se učini kao da i on mene zna. Ali kako bi mi nešto rekao, ako je ostao bez glasa? I ako je isto tako bio bez glasa i kada smo se prošli put sreli.

Prošli put kada smo bili u Sarajevu, prije tri godine, u ista ova jesenja doba, nismo se vozili taksijem. Prije toga bili smo tu za vrijeme Javorkinog sprovoda, od čega su prošle već skoro četiri godine. Može li čovjek toliko dugo biti ovako bolestan? Vjerojatno ne može. I vjerojatno se ne poznajemo, nego mi se samo čini poznat. I više ga nikada neću vidjeti.

Stanite kod znaka zabranjenog parkiranja – pokazujem mu prstom mjesto pri vrhu Sepetarevca, odakle može skrenuti niz Kevrin potok. Izlazimo, nosim veliki IKEA ceker, u koji je posloženo još desetak istih takvih IKEA cekera. U njih ćemo spremiti stvari, koje ćemo kasnije, vjerojatno za sljedećeg posjeta Sarajevu, prepakirati u kutije. Ne znam zašto sam tako zakomplicirao stvari. Nisam navikao na ovo. Jednom u životu čovjek se ovako preseljava, čisteći za sobom i posljednje predmete i tragove svoga bivanja na nekom mjestu, i bivanja svih svojih koji su tokom proteklog stoljeća živjeli tu, rađali se, pa umirali, i opet se rađali, da bih ja zatim za sve njih morao odlaziti. I onda ne znam kako da se ponašam, nisam siguran što bih trebao da mislim i da osjećam. Pomišljam da je problem u karakteru, u slabosti, nespretnosti i nesposobnosti, u tome što sam, ipak, bio razmažen i nenaviknut na ovakve događaje. Nisu me odgojili i poučili za ovakvu selidbu. Kao da su ikoga ovome učili.

Stojim nasred ulice i čekam da ona izađe iz auta. Držim se kao da mi je svejedno. Kao da se dosađujem. Ovo je mjesto na kojem bih bivao pod pogledima sveg komšiluka iz kuće preko puta. Kasnije, toga dana, vidim da su prozori na sva tri kata zaprašeni, da su roletne izbljedjele, i da ni u tim stanovima više nitko ne živi. Mrtvi su ili ih više nema. U čemu je razlika? Ako su mrtvi, leže na Barama i Vlakovu. I na neki su način

prisutni u ovome gradu. Ako ih više nema, to znači da su otišli na neko drugo mjesto da umru. Pa ih nema kao da ih nikada nije bilo.

Odmah s vrata stan se čuje po onome teškom vonju ustajale pustoši, prašine i dotrajalih furnira, koji sam prvi put osjetio kada sam se nakon rata prvi put popeo na Sepetarevac. Tada je sve još bilo u ratnome neredu i u neredu Javorkinog rasturenog života, i vječnog odlaganja da se nešto opere, očisti, promijeni i baci. Od tada, pa do ljeta 2011, kada je, ispunjena životnim ambicijama, trule drvene prozore zamijenila nepotrošivom i besmrtnom plastičnom stolarijom, nije se taj vonj pustoši mogao istjerati iz podova i zidova. Ako ga je netko i tjerao. Javorka se, bit će, na taj vonj navikla, pa ga više nije ni osjećala, kao što se ne osjeti miris doma u kojem živiš, ali ja se nikada nisam mogao naviknuti.

Sad mi se čini da je taj vonj, što se u kuću uvukao za vrijeme rata, dok smo u strahu od trebevičkih granata i snajpera živjeli u podrumu – gdje će ona nastaviti da živi sve do jeseni 1995 – bio vonj njezine smrti. Iako je poživjela sljedećih šesnaest poslijeratnih godina, iako su neke od tih godina, možda, bile najljepše i najispunjenije godine u njezinu životu, jer se, nekim čudom, Sarajevo svelo na njezinu mjeru, na mjeru njezine neurednosti, poraza i jada, pa se nekad činilo da između sve luđih i luđih rasporeda u njezinu stanu i novih urbanističkih rješenja s Avazovim tornjevima i ruševina bivših kuća, nikakve razlike niti nema. Družila se s ljudima, stekla nove prijateljice i prijatelje, učlanjivala se u planinarska i kulturna društva, slovenska, hrvatska i ona druga zajednička i svačija, odlazila je na božićne i bajramske koncerte, do suznih ganuća telefonom mi dočaravala svu ljepotu ilahija i kasida, i konačno

se mirila s time da njezin život nikada neće nalikovati životu drugih žena. Zaboravila je na dva svoja razorena braka i još nekoliko izvanbračnih katastrofa, na majku koju nije podnosila i koju je optuživala za sve svoje životne poraze, na majku koja ju je ubijala svojom hladnoćom, osvećujući se preko nje dragome Bogu za smrt voljenog sina. Zaboravljala je na sve ono što će postati osnovna tema mojih budućih knjiga, i živjela je u tom vonju svoj lijepi, iznenada okraćali život. Koji je postao lijep zato što je Sarajevo pregazio rat, i što se u naš stan uvukao taj mrtvi vonj. Taj miris groba.

Šta osjećam dok ulazimo u kuću, dok idemo niz hodnik prema mojoj nekadašnjoj sobi, onoj istoj sobi u kojoj su umrli i ona i njezin otac, moj Nono?

Razgovaram s mladićem koji sad živi u njezinom stanu. Neugodno mu je, htio bi da što prije izađe van, da nas ostavi na miru, da skupljamo ono što trebamo sakupiti. Ali ne puštam ga, nego bih da pričamo. Nastojim i njega i sebe uvjeriti da ne postoje razlozi za nelagodu.

Ona za to vrijeme zagleda sitnice. Otvara ladice koje godinama nisu otvarane. Pomjera predmete, pokušava oživiti svijet koji je odavno mrtav. Nakon što je on već otišao, zagleda kaktus, čije stabljike vise poput pletenica rastafarijanca, pita hoćemo li pokušati da ga zalijemo. Iako vidi da je iz njega davno istekao život, umro je prije dvije zime, nakon što ga je netko posljednji put zalio. Ali ona bi htjela da nastavi iluziju, uvjeren da bi se iz te iluzije nanovo mogao probuditi život.

To je emocionalno najintenzivniji trenutak ovoga putovanja.

Ne, nije to časak od suza. Nema u njemu onih plitkih sentimenata koji bi se mogli isplakati, zapiti, pretvoriti u nešto

lako i trivijalno. Riječ je o dubokoj, ljekovitoj tuzi, koja mi je oduvijek draža i bliža od svake Božje radosti, pamtim je i od nje živim. Ako mi je i za trenutak manjkalo ljubavi prema njoj, a nije, u toj je šašavoj namjeri da zalijeva mrtvi kaktus, goriva za najmanje tri zaljubljena života. Zašto ja nju nezamjenjivo volim, tako da nikada nisam osjetio potrebu da je nečim zamijenim, drugom ženom, dužom ili kraćom samoćom, putovanjem u prošlost, bilo čime? Zato što će joj na um pasti da oživljava mrtve. I zato što će u najneočekivanijem trenutku ovom putu u Sarajevo dati smisao.

Rekao sam joj da ne zalijeva kaktus. Odavno je mrtav. To je gotovo. Već se dvadeset i pet godina dobro razumijem u kaktuse.

A onda sam krenuo da razabirem knjige.

Ima ih u tri ormara, na tri mjesta: u mojoj sobi, u hodniku i u onoj drugoj sobi, u kojoj je Javorka dvije godine pred smrt načinila sebi kancelarijicu, da tu obavlja posao „certificirana samostalnog knjigovođe“. Taj je ormar u dva reda pun knjiga, od poda do stropa. Onaj u hodniku je, također u dva reda, ali samo do pola u knjigama. U trećem je najmanje knjiga.

Tu je, naokolo, i nekoliko stotina gramofonskih ploča, koje također treba prenijeti, fascikli, registratori s dijelovima moje dokumentacije, novinski članci koje sam izrezivao sve do rata, pa oni drugi što ih je Javorka izrezivala poslije rata, nedovršeni rukopisi, bilješke, fotografije, i tko zna čega sve tu još ima...

Većina tih stvari, a možda i svaka od njih, već su iščezle, prebrisane su i zaboravljene, i nijedna mi ne bi nedostajala da sam učinio ono što nisam mogao učiniti, a što me je tako

privlačilo: da se ne mičem iz Zagreba, nego da nazovem prijatelje koji će organizirati smetljarski kamion i dvojicu radnika da isprazne stan, i svaku, do posljednje stvarčice, bace u smeće. Tako bih se riješio ove muke, a ostaci Sepetarevca, i ostaci nekoliko prethodnih života, završili bi tamo gdje i pripadaju, na groblju mrtvih stvari, na gradskome smetlištu, tamo gdje su završili i svi oni na koje me ti predmeti podsjećaju.

Umjesto da tako učinim, ja ću se podsjetiti onoga što sam već zaboravio, jer za svaku knjigu koja je tu znam kako je i kada došla, tko ju je donio na Sepetarevac, iza koga je ostala i tko ju je sve čitao.

I to je čudno. Za većinu knjiga koje imam uza se, u Zagrebu i na svome turopoljskom selu, ne znam kada sam ih i gdje kupio, a za neke ne znam ni jesu li moje. Tu su, a da nemaju svoju priču, niti me na išta podsjećaju. One su živi predmeti, otvorenih biografija, neostvarenih i nejasnih sudbina.

Knjige na Sepetarevcu mogu se podijeliti u tri skupine.

One najstarije pripadale su Noni i Nonetu, neke i Mladenu, a nabavljane su, uglavnom, između dva svjetska rata, i u prvih petnaestak poslijeratnih godina, nakon čega je Javorka nastavila donositi knjige u kuću. Manji dio tih najstarijih knjiga, srećom, samo je dvadesetak takvih, na njemačkom je, i uglavnom tiskan na gotici. Njih ne mogu ostaviti ni baciti. Moram ih prenijeti u svoj život, iako ih ne mogu čitati. Te knjige su onaj uteg, kolekcija savršeno beskorisnih i neupotrebljivih, a na kraju i prilično bezvrijednih predmeta koji su moja simbolička veza s prošlošću i s onima koji su me odredili, definirali, učinili ovakvim kakav jesam, između ostaloga i nemoćan da bacam i uništavam njihove stvari.

Ostatak njihovih knjiga, one koje su na našem jeziku i na slovenskom, na latinici i ćirilici, u kojekakvim izdanjima, uvezane u kožu ili bez ikakvog uveza, u roto edicijama, u rasparenim kompletima, neke skoro uništene, a druge kao nove, prelistavam jednu po jednu, i odlučujem na koju će koja stranu, koje su za put, koje za ostanak na Sepetarevcu i za preseljenje u neku tuđu biografiju ili u nestanak.

U knjigama nalazim stara pisma, listove s bilješkama – u njemačkoj knjizi o budizmu, objavljenoj 1932, nalazim dvolist trgovačkog papira, s Mladenovim rukopisom: bilješke na hrvatskom, o budizmu i njegovim razlikama prema kršćanstvu – stare novinske isječke, rukom pisane recepte za kolače ili, čega je najviše, papiriće ne šire od jednog centimetra, dužine četiri-pet centimetara, obično iskinute iz novina, koji označavaju dokle se došlo sa čitanjem.

Pogađam tko je čitao koju knjigu, i onda stao.

Papirići u njemačkim knjigama su, vjerojatno, Nonini. Nono nije toliko čitao beletristiku, niti su to naslovi koji bi me na njega podsjećali – Galsworthy, Heinrich Heine, biografija vjerovjesnika Muhameda, minhensko izdanje 1895. (iako bi to već i mogla biti knjiga za Noneta), Goethe i Hölderlin, jeftini ljubavni romani, pa tri toma Dmitrija Mereškovskog na njemačkom, koja su ostala iza Mladena.

Što znači podatak da je sa *Sagom o Forsajtima* Nona zastala na 121. stranici drugog toma, minhenskog izdanja iz 1903?

Velika povijest, obuzeta narodima, državama i armijama, spušta se, riječ po riječ, prema maloj povijesti, koja se u filigranskom, srebrenom vezu, na kraju bavi ljudima čiji život nije od povijesne važnosti, ali u čijim se životopisima ogleda lice epohe. Što je u njihovim životima onaj najsitniji

podatak koji bi mogao biti zanimljiv sa stanovišta male povijesti?

To da je Olga Rejc, rođena Stubler, zastala na 121. stranici drugog toma *Sage o Forsajtima*?

U drugoj skupini su Javorkine knjige. Od najranijih, koje je dobivala u školi za odlično učenje i primjerno vladanje – recimo, Josip Vandot: *Kekec* ili u sedmom razredu gimnazije Lion Feuchtwanger: *Španjolska balada*, do onih koje je kupovala 2011, posljednje godine kada je bila zdrava.

Sedamdesetih i osamdesetih, u zlatno doba akvizitera, koji su išli od poduzeća do poduzeća, gdje su radnim ljudima prodavali najnovija izdanja velikih jugoslavenskih izdavača, kupovala je kompletne slavni pisaca i klasika: Dostojevski u svijetloplavom platnenom uvezu, Krleža u nekoliko izdanja: onom najljepšem, zagrebačke Zore, s omotnicama lijepih boja i fontom koji je dizajnirao Krsto Hegeđušić, potom pet tomova *Zastava*, u izdanju sarajevskog Oslobođenja i ćirilični komplet beogradske Prosvete, zatim Emil Zola, Archibald Cronin i Sergej Jesenjin, pa izabrana djela crnogorskog proznog klasika Mihajla Lalića – čije je romane Nona čitala 1981–1982, a ja, s jednakim oduševljenjem, pet-šest godina kasnije, zatim romani Johna Knittela, mondenog švicarskog pisca koji je pisao na engleskom jeziku, osvajajući ženska srca tokom nekoliko poslijeratnih desetljeća pripovijestima koje su se obično zbivale na nekom egzotičnom mjestu, u Egiptu ili na Bliskom istoku, a najčitaniji mu se roman zvao *El Hakim*, onda izabrana djela Antona Pavloviča Čehova, izdanje zagrebačke Zore, svijetlih omotnica, crveno-crne tipografije, s lijepim, asketskim ilustracijama na naslovnici, pa romani Pearl Buck, američke nobelovke, koja je živjela na Dalekom istoku, u Kini,